

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 24, Sayı: 41, Ocak-Haziran 2019

TÜRK TASAVVUF MÜZİĞİ VE EL SANATI İLE YAPILANDIRILMIŞ MANEVİ BAKIM UYGULAMASI: KIRIKKALE ŞEHİT ANNELERİ ÖRNEĞİ*

STRUCTURED SPIRITUAL CARE WITH TURKISH ŞÜFİ MUSIC AND HANDICRAFT: THE
CASE OF KIRIKKALE MARTYRS MOTHERS

Dr. Öğr. Üyesi Fatıma Zeynep BELEN

fzbelen@hotmail.com ORCID: 0000-0002-2632-2783

Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Din Bilimleri Anabilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Müzeyyen ÖZHAVZALI

tmuzeyyen@kku.edu.tr ORCID: 0000-0003-0518-3021

Kırıkkale Üniversitesi, Fatma Şenses Sosyal Bilimler MYO
Sayısal Yöntemler Anabilim Dalı

Araştırma Görevlisi Ömer SELİMOĞLU

omerselimoglu@kku.edu.tr ORCID: 0000-0002-0607-8082

Kırıkkale Ü., İslami İlimler Fak. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Öğretim Görevlisi Fatma Talia YAĞIZ

incila2001@yahoo.com ORCID: 0000-0002-1534-846X

Kırıkkale Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü

Atıf@ Belen, Fatıma Zeynep- Özhavzalı Müzeyyen – Selimoğlu, Ömer- Yağız,
Fatma Talia. "Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi
Bakım Uygulaması: Kırıkkale Şehit Anneleri Örneği". *Harran Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Haziran 2019): 99-134.

* Bu makale, İçişleri Bakanlığı tarafından desteklenen 2017/M318 Sayılı "Kültürümüz Kadınların Elinde Yeniden Canlanıyor" isimli proje çerçevesinde yapılmıştır. / This article was prepared within the framework of the project titled "Our Culture is Revitalized in the Hands of Women" which is supported by the Ministry of Interior.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 7 Nisan 2019 / April 2019
Kabul Tarihi / Accepted	: 31 Mayıs 2019 / 31 May 2019
Yayın Tarihi / Published	: 15 Haziran 2019 / 15 June 2019
Sayı – Issue	: 41
Sayfa / Pages	: 99 - 134
DOI	: 10.30623/harranilahiyatdergisi.550377

Öz

Yakınını şehit veren kişi, bu beklenmedik ani durum neticesinde olayı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Şehadet haberinin alınması ile beraber, aile üyelerinin hayatında yeni bir dönem başlayacağı söylenebilir. Aile üyeleri bir yandan “neden benim çocuğum/eşim/ babam/kardeşim?” gibi soruları sorarken; diğer yandan şehitlik kavramının manevi boyutu ile ilgili önceden sahip olunan bilgiler çerçevesinde bu durum ile başa çıkmaya çalışır. Bu süreçte sahip olunan Allah algısı da yas süreci için önemli bir yere sahiptir. Doğumundan itibaren evladı ile yakın bağ kuran şehit annelerinin bu süreç ile başa çıkmasında, bu durumu yeniden anlamlandırmasında manevi ve psiko-sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak yapılandırılmış bir uygulamanın önemli olacağı ön görülmüştür.

Bu çalışmanın amacı Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'nın şehit annelerinin Tanrı Algısı ve yas düzeyi üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Araştırmaya n=7 şehit annesi katılmıştır. 6 oturumlu, ön test son test uygulamalı deneysel bir araştırma deseni tasarlanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, sevgi yönelimli Tanrı Algısı ve Yas'ın düşünsel alt boyutunda anlamlı bir farklılık görülmüştür. Uygulama öncesi ve sonrası toplam Tanrı Algısı'nda yükselme gerçekleşirken, korku yönelimli Tanrı Algısı'nda da düşme görülmüştür. Fakat anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Yas ölçeğinde uygulama öncesi ve sonrasında hem toplam Yas puanı hem de yasin fiziksel, duygusal, davranışsal boyutlarında anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Ayrıca yapılandırılmış manevi bakım uygulamasının Yas ölçeği ve Tanrı Algısı ölçeğinin alt boyutlarında etkili olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: manevi bakım, şehit anneleri, el sanatı, Türk Tasavvuf Müziği, deneysel desen.

Abstract

People with family member becomes a martyr, tries to understand this unexpected incident. With intimation of shahadah, a new period starts in life of the family. Whilst the family is asking “why it happened to my child/spouse/father/brother?” to themselves, also they try to cope with the incident in the guidance of their pre-knowledge about spiritual dimension of martyrdom. Perception of God in this process also plays an important role for mourning process. It is envisaged that a structured practice will be important to meet the spiritual and psycho-social needs of the mothers of martyrs who had a close relationship with their child’s from the birth.

The aim of this study is to investigate the effect of Structured Spiritual Care Application with Turkish Şüfi Music and Handicrafts on the level of perception of God and grief in the martyr mothers.

In this study the number of martyr mothers participated is n=7. An experimental research was designed with 6 sessions, pre-test, post-test. According to the results, there was a significant difference in the love-oriented perception of God and cognitive sub-dimension of mourning. While there was an increase in the perception of God before and after the practice, there was also a decrease in the perception of fear-oriented God. However, no significant difference was observed. There was no significant difference between the total mourning score and the physical, emotional, and behavioral dimensions of mourning before and after the application. The scale of grief and God perception are effective in the sub-dimensions of the scale.

Keywords: spiritual care, mothers of martyrs, handicraft, Turkish Şüfi Music, experimental design.

Giriş

Türkiye, jeopolitik konumu sebebi ile geçmişten günümüze iç ve dış sınır güvenliği korumak üzere pek çok şehit vermiştir. Özellikle son otuz yılı aşkın bir süredir terör olayları nedeni ile pek çok askerin ve sivil vatandaşın şehit edildiği ifade edilebilir. 2018 yılında basılan *Kırıkkaleli Şehitler*¹ adlı esere göre Birinci Dünya Savaşı’nda 1 Nisan 2018’e kadar Kırıkkale 733 şehit vermiştir. Bu şehitlerin dağılımı şu şekildedir:

¹Kale Medya Grup, *Kırıkkaleli Şehitler*, 1. Baskı (Kırıkkale: Kale Medya Grup, 2018), 37.

Tablo 1. Kırıkkale’de Şehit Sayıları (1908-2018)

Şehitlik Türü	Şehit Sayısı
Birinci Dünya Savaşı	
Çanakkale	232
Sarıkamış (Kafkas-Şark Cephesi)	43
Yemen, Irak, Filistin, Romanya, Galiçya Cephesi	84
Cephesi Belli Olmayan	28
Kurtuluş Savaşı	110
I.ve II. İnönü, Sakarya Savaşı, Büyük Taarruz	
Kore Savaşı	7
Kıbrıs Barış Harekâtı	2
Güneydoğu Terör Şehitleri (Asker, Polis)	198
15 Temmuz Şehitleri	5
MKE Patlama Şehitleri	9
Sivil ve Vazife Malulü Şehitler	15

1 Nisan 2018-1 Ocak 2019 tarihleri arasında Kırıkkale üç şehit² daha vererek toplam şehit sayısı 736’ya yükselmiştir. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, Türkiye’de terör olaylarının başladığı yıl olarak kabul edilen 1980 ve sonrasında Kırıkkale’de şehit sayısı 223 adettir. Son rakamlar ile beraber şehit sayısı 226’ya ulaşmıştır. Türkiye genelinde, şehit veren illerin büyük şehir olma durumu, nüfus ve şehit oranları karşılaştırıldığında; Kırıkkale’nin en çok şehit veren illerden biri olduğu söylenebilir.

Şehitlerin geride bıraktığı ailelere yönelik, bazı kamu kurumları ve STK’ların bir takım çalışmalar yürüttüğü görülmektedir. Bu kamu kurumlarından biri, Diyanet İşleri Başkanlığı’dır. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü çatısı altında şehitler ve ailelerine yönelik yapılacak görevler belirlenmiştir. Bu görevlerin bir kısmı şehit cenazesi ile ilgili olup; bir kısmı da şehit ailelerine yönelik taziye ziyaretleri, dua ve hatimleri

² Hürriyet, “Kırıkkale Haberleri: Şehit Uzman Çavuş Mehmet Türken’i ikizleri uğurladı”, erişim: 08 Ocak 2019, www.hurriyet.com.tr/sehit-uzman-cavus-mehmet-turkeni-ikizleri-ugur-40845104; Kırıkkale Valiliği, “Şehit J.Uzm.Çvş Yahya Şen Son Yolculuğuna Uğurlandı”, erişim: 08 Ocak 2019, <http://www.kirikkale.gov.tr/sehit-juzmcsv-yahya-sen-son-yolculuguna-ugurlandi>; Milliyet, “Şehit Emre Güngör Son Yolcuğuna Uğurlandı”, erişim: 08 Ocak 2019, <http://www.milliyet.com.tr/sehit-emre-gungor-son-yolcuguna-ugurlandi-kirikkale-yerelhaber-3084946/>.

kapsamaktadır.³ Diğer bir kamu kurumu ise Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'dır. Aile Sosyal Politikalar Bakanlığı şehit ve gazi ailelerine yönelik yapılacak çalışmalarını koordine etmek üzere, 633 sayılı kanun hükmünde kararname kapsamında 08.06.2011 tarihinde bakanlığa bağlı "Şehit Yakınları ve Gaziler Dairesi Başkanlığı"nı kurmuştur. Bu başkanlık ayrıca "şehit yakınları ile gazilere yönelik sosyal hizmet ve yardım faaliyetlerini yürütmek, bu alanda ilgili kamu kurum ve kuruluşları ile gönüllü kuruluşlar arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlamak" görevini üstlenmiştir.⁴ Şehit aileleri ve sivil toplum kuruluşları arasında her türlü yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamak üzere, 23 Kasım 2006'da Şehit Aileleri Federasyonu kurulmuştur. İl ve ilçe merkezlerindeki şehit ailelerini bir araya getirmek üzere oluşturulan sivil toplum kuruluşları bu federasyonun altında görev yapmaktadır.⁵

Yukarıda bahsedilen kurum ve kuruluşların şehit ailelerine destek olmak üzere dini, sosyal ve maddi anlamda bir takım faaliyetler yürüttüğü görülmektedir. Şehidin defin işlemleri sonrasında şehit ailelerine yönelik taziye ziyaretleri, dua ve hatimlerin yapılmasının dini ve sosyal destek açısından önemli olduğu; fakat manevi bakım uygulamaları bakımından yeterli olmadığı söylenebilir. Çünkü Manevi bakım uygulamaları "*maneviyat, rehberlik, danışma, destek ve tedavi*"⁶ kavramlarını içeren bir dizi süreci kapsamaktadır.

Şehit aileleri ile ilgili akademik çalışmaların henüz yeni olduğu söylenebilir. Özçelik'in, Samsun'da şehit aileleri ile ilgili yaptığı araştırma, uygulama içeren ilk çalışmadır. Bu araştırma, deney ve kontrol gruplu ön test son test model içermektedir. Araştırma gruplarına, Beck Depresyon ve BeckAnksiyete Envanteri kullanılmıştır. 12 kişilik deney grubuna 12 hafta boyunca Duygusal Zekâ Becerileri Eğitim Programı uygulanırken; kontrol grubuna herhangi bir işlem uygulanmamıştır. Program sonunda, deney grubunun Beck Depresyon ve BeckAnksiyeteenvanterlerinden aldıkları ön test ve son test puanları arasında, 0.01 düzeyinde anlamlı farklılık çıkmıştır.

³ Diyanet İşleri Başkanlığı, "Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü", erişim Tarihi: 01 Ocak 2019, <http://www2.diyamet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/DHGM.aspx>.

⁴ Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. "Tarihçe", erişim Tarihi: 7 Kasım 2018, <https://sehiyakinlari.aile.gov.tr/tarihce>.

⁵ Şehit Aileleri Federasyonu. "Hakkımızda", erişim Tarihi: 21 Aralık 2018, www.sehitler.org.tr/hakkimizda.html.

⁶ Fatma Zeynep Belen, *Manevi Danışmanlıkta Bibliyoterapi Tekniği ve Uygulanması* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014), 19.

Araştırma sonuçlarına göre, Duygusal Zekâ Becerileri Eğitimi Programı, şehit ailelerinin depresyon ve anksiyete düzeylerinin düşmesinde olumlu yönde etkili olmuştur.⁷

Literatürde, şehit anneleri ile ilgili yapılan ilk çalışma ise Gedik'in, "Türkiye'de Şehit Annelerinin Savaş ve Çözüm Algıları" isimli makalesidir. Bu makalede, şehit annesi kimliği ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁸Şehit eşleri ile ilgili ilk çalışmayı ise Çiğdem Ademhan Tunaç yapmıştır. Bu çalışmada, şehit eşlerinin yaşam deneyimleri ve bu deneyimlerin toplumsal cinsiyet bağlamında nasıl şekillendiğini ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırmada Ankara'da yaşayan, eşleri askerlik görevi sırasında terörle mücadele operasyonları veya terör eylemleri sonucu şehit olan 21 şehit eşi ile görüşmeler yapılmıştır. Tunaç, araştırmanın metodolojisini feminist nitel araştırma olarak belirlemiştir. Tunaç'ın yaptığı araştırma sonucuna göre, Türkiye'nin militarist ataerkil toplumsal cinsiyet rejiminin şehit eşlerini sosyal olarak inşa ettiği şehitlik kavramına dayalı bir sosyal konuma yerleştirdiği görülmüştür. Bu çalışmada belirtilen söz konusu konunun, şehit eşlerinin anlam dünyalarını ve yaşam deneyimlerini şekillendirdiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu çalışmada; şehit eşlerinin bu sosyal konumunun itibar, özgürlük, güç ve ayrıcalık deneyimlerini içermekle beraber, toplumsal normlar, kalıp yargılar, ön yargılardan kaynaklanan ayrımcılık, kısıtlanma ve baskı deneyimlerini de içerdiği ifade edilmiştir. Yine bu çalışma sonucunda, şehit eşlerinin kaybın ardından normal yaşama dönmek için gösterdikleri çabaların toplumca engellenmesi durumunu açıklamak üzere "Engellenen İyileşme" kavramı geliştirilmiştir.⁹

Duran-Ünsal, şehit ailelerinin ve malul gazilerin depresyon ve psikolojik dayanıklılık düzeylerinin belirlenmesini ortaya koymak üzere, Çankırı'da 75 kişi ile bir çalışma yapmıştır. Araştırma bulgularına göre, şehit ailelerinde görülen depresyon puanı malul gazilere oranla daha yüksek çıkmıştır. Örneklemenin psikolojik dayanıklılık düzeyleri orta düzeyde olduğu görülmüştür.

Nurdoğantarafından yapılan çalışmada, şehit yakınları ve gazilere yönelik destek ve uygulamaların sosyal dışlanmışlık algısı ve yaşam kalitesi üzerindeki etkisini incelemiştir. 570 şehit yakını ve gaziye anket

⁷ Muhittin Özçelik, *Duygusal Zekâ Becerileri Eğitimi Programının Şehit Ailelerinin Depresyon ve Anksiyete Düzeylerine Etkisi* (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2007), 64-71.

⁸ Esra Gedik, "Türkiye'de Şehit Annelerinin Savaş ve Çözüm Algıları", *Fe Dergi* 1/2(2009): 29-43.

⁹ Çiğdem Ademhan Tunaç, *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Şehit Eşlerinin Yaşam Deneyimleri* (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018), 1-421.

uygulanmıştır. Araştırma sonucuna göre, şehit yakınları ve gazilerin orta seviyede sosyal dışlanma yaşadıkları, yaşam kalitelerinin orta seviyede olduğu, rütbe ve görev yerlerine göre de yaşam kalitesi ve sosyal dışlanma algısının farklılaştığı görülmüştür.¹⁰ Sarı'nın, şehit ailelerine yönelik Tarsus ilçesinde yaptığı çalışmada 51 şehidin anne, baba, kardeş, eş ve çocuklarının travma sonrası yaşanan durumları incelenmiştir. Araştırmaya Tarsus ve köylerinde ikamet eden 97 şehit yakını katılmıştır. Araştırma bulgularına göre kadınların yas, duygulanım şiddeti ve sosyal bozulma ile Post Travmatik Stres Bozukluğu düzeyleri erkeklerden anlamlı düzeyde farklılık göstermiştir. Şehit ailelerinin yaşadığı travmatik yas düzeyi, normal kayıp yas düzeyi ortalamasından yüksek çıkmıştır.¹¹

Yukarıdaki bilgiler ışığında, literatürdeki şehit yakınları ile ilgili uygulamalı çalışmaların 2007'lerde başladığı ve 2018 yılında daha çok araştırma yapıldığı görülmektedir. Din Psikolojisi bilimi açısından ele alındığında şehit yakınlarına yönelik uygulamalı araştırmaların henüz çok yeni olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Ankara Üniversitesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı'nda Nurdan Yağlı tarafından şehit eşleri ve yakınlarına yönelik manevi bakım uygulaması içeren bir doktora tezi hazırlanmaktadır. Bu çalışmada, "şehit anneleri ve eşlerine aynı mekânda manevi bakım uygulaması yapılmaması gerektiği"¹² ifade edilmiştir. Bu bulgu neticesinde, araştırma şehit anneleri ile sınırlı tutulmuştur.

Bu çalışma, Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'nın evladını şehit veren annelerin içinde buldukları yas durumu ve sahip olunan Allah algısı üzerindeki etkisini incelemek üzere tasarlanmıştır. Yapılandırılmış manevi bakım uygulaması, müzik, sanat ve maneviyat ile bütünleştirilmeye çalışılmıştır. Bu araştırmanın şehit yakınlarına yönelik gelecekte yapılacak uygulamalı-bütüncül çalışmalar için bir temel olması ön görülmektedir. Bu çalışmada öncelikle şehitlik, Türk Tasavvuf müziği, el sanatı ve yas kavramlarına yer verilmiştir. Daha sonra yöntem bölümünde araştırmanın uygulama boyutu ele alınmıştır.

¹⁰ Ali Kemal Nurdoğan, *Şehit Yakınları ve Gazilere Sağlanan Desteklerin Sosyal Dışlanma Algısı ve Yaşam Kalitesinin İncelenmesi* (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2018), 120-163.

¹¹ Ethem Sarı, *Şehit Ailelerinin Yas, Duygulanım Şiddeti Sosyal Bozulma ve Ptsb Düzeyleri ile Sosyo- Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Tarsus Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi, 2018), 44-52.

¹² Öznur Özdoğan-Nurdan Yağlı, *Kişisel Görüşme*, 2019.

1. Şehitlik

Şehitlik, İslâmiyet ile birlikte Yahudilik, Hıristiyanlık ve Sih dinlerinde de yer alan bir kavramdır.¹³ “Şehîd” kelimesi, Arapça ş-h-d kökünden türemiştir. Sözlükte “bir olaya şahit olmak, bildiğini söyleyip tanıklık etmek, bir yerde hazır bulunmak” gibi anlamlara gelmektedir. Dinî bir terim olarak Allah yolunda öldürülen müslümana verilen isimdir. İslam âlimleri şehit kelimesini iki farklı bağlamda açıklamıştır. Bunlardan ilki, şehit kelimesinin sözlük ve terim anlamları arasındaki bağı “görülen, tanıklık edilen” manasına göre açıklayan âlimlerdir. Bu âlimlere göre şehit, canını Allah yolunda feda eden kişinin cennet nimetlerine hemen erişmesine Allah ve melekler tarafından şahitlik edilmesidir. Diğeri ise, “gören, tanıklık eden” anlamını esas alan âlimlerdir. Bu âlimlere göre, Allah’ın vadettiği nimetleri hazır olarak görüp onlardan yararlandığı veya kıyamet gününde kendisinden Hz. Peygamber ile birlikte geçmiş ümmetler hakkında şahitlik etmesi isteneceği kişilerdir.¹⁴

Kur’an-ı Kerim’de şehitlik kavramı birçok ayette geçmektedir.¹⁵ Bu ayetlerde genel olarak, şehitlerin Allah katında diri olduğu, özel nimetler ile mükâfatlandırıldığı, Allah’ın verdiği nimetle sevinçli oldukları, arkalarından kendilerine ulaşamayan kimseler için de hiç bir korku ve üzüntü olmayacağı vurgulanmaktadır. Ayetlerdeki bu ifadelerden şehitliğin sadece bir ölümden ibaret olmadığı; şehit olan kişi, ailesi ve geride kalanlar için salt ölümden ziyade, şehitliğin manevi bir anlamının olduğu yorumu yapılabilir. Sevgili Peygamberimiz (s.a.v) şehitler ile ilgili olarak şöyle demiştir: “*Cennete girip de dünyadaki her şey kendisine verilse bile tekrar dünyaya dönmeyi isteyecek hiç kimse yoktur. Sadece şehitler Allah’ın kendilerine lütfettiği ikramları gördüğü için dünyaya tekrar dönmeyi ve onlarca kez Allah yolunda öldürülmeyi arzular.*”¹⁶

Bu çalışmada şehit anneleri ifadesi, çocuklarını terör nedeni ile Hakk’a uğurlayan anneler anlamında kullanılmıştır.

¹³ Salime Leyla Gürkan, “Şehîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 431-433.

¹⁴ Fahrettin Atar, “Şehîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 428-431.

¹⁵ el-Bakara 2/154; Al-i İmran, 3/157; 3/169-171; en-Nisa, 4/69; 4/74; el-Hacc 22/58; Muhammed, 47/4.

¹⁶ Buhârî, “Cihâd” 21

2. Türk Tasavvuf Müziği

İnsan vücudunun ve ruhunun gıdası sayılan mûsikinin, eski çağlardan beri, manevi tedaviler ve metotlar arasında çok önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Mûsiki, her çağda, insanların ruhi hayatlarında, sevinçlerin ve üzüntülerin arasında, bayramda ve eğlencelerde mükemmel bir rol oynamış; ümitsizlik ve sıkıntılı zamanlarında, insanın en güçlü iradesi ve hayata bağlanma desteği olmuştur.¹⁷Selçuklu ve Osmanlı döneminde müzik ile tedavi hastanelerde uygulanmış, hatta buna uygun olarak hastaneler inşa edilmiştir. Bu hastaneler, Dünya psikiyatrisi ve hastanelerin gelişmesinde öncü görevler üstlenmiştir.¹⁸Müzikle tedavi yöntemleri çok eski medeniyetlerde uygulanmaya başlanmıştır. Daha sonra gelişmiş uygulama alanlarında değişiklikler yapılarak günümüze kadar gelmiştir.¹⁹ Öztürk ve Özbek, köklü bir geçmişe dayanan müzik terapinin son on yıldır ülkemizde uygulanmaya başladığını ve bu konu ile ilgili lisansüstü tezlerin de yapıldığını ifade etmiştir. Müzik terapi konusunda günümüze kadar 16 yüksek lisans, 7 doktora ve 7 tıpta uzmanlık tezi yapıldığını, söz konusu çalışmasında belirtmiştir.²⁰

Kaya, üniversite öğrencilerinde dinî içerikli müzik terapinin kaygı, duygu durumu ve algılanan stres düzeyi üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlayan, ön test son test izleme ve kontrol gruplu deneysel desenli bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada, deney grubuna bir ay süreyle stres içerikli sesler ve ardından Hicaz makamında dinî içerikli eserlerden oluşan müzik uygulanmıştır. Kontrol grubuna ise yalnızca stres içerikli sesler dinletilmiş ve sonrasında dinî mûsiki eseri süresi kadar sessizliği dinlemişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre, dinî içerikli müzik terapinin durumluk kaygı ve pozitif duygu durum üzerinde anlamlı bir etkisi görülmemiştir. Bununla birlikte, dinî içerikli müzik terapinin algılanan stres düzeyi ve negatif duygu durumun azalması üzerinde anlamlı etkisi görülmüştür. Ayrıca, müzik terapiye katılanların sürekli kaygı son test ve izleme puanları arasında anlamlı bir azalma ortaya çıkmıştır. Kaya, bu çalışmasında, sonraki araştırmalar için

¹⁷Ruhi Kalender, "Ruh Hastalıkları Tedavisinde Musiki", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (Nisan 1990): 271-281.

¹⁸Sezer Erer - ElifAtıcı, "Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler", *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 36 / 1 (Mart 2010): 29-32.

¹⁹Gülşah Başaran Tanrıöver, "Müzikle Tedavi Yöntemleri", *e-Journal of New World Sciences Academy* 5/3 (July 2010): 150-157.

²⁰Levent Öztürk – Hanefi Özbek, "Özbek Küllerinden Doğan Bir Tıbbi Uygulama: Müzik Terapi", *Sağlık Hizmetleri ve Eğitimi Dergisi* 2/1 (Mart 2018): 1-8.

tasavvuf musikisine ek olarak bilişsel müdahaleler, psiko-eğitim gibi birsüreçle desteklenmesinin ya da dinî geçmişine ilişkin müdahaleli bir çalışma eklenirse kaygı üzerindeki etkinin farklılaşabileceğini ön görmüştür.²¹ Bu bağlamda, Türk Tasavvuf Müziği ile yapılandırılacak disiplinler arası programların uygulanabileceği ifade edilebilir.

Sezer, ney ile yapılan müzik terapinin, insanların öfke ve psikolojik semptomlarını azaltmada olumlu bir etkisi olup olmadığını araştıran deney ve kontrol gruplu; ön test, son test ve izlemeyi içeren bir çalışma yapmıştır. Araştırmaya 14 üniversite öğrencisi katılmış ve rastgele deney ve kontrol grubuna seçilmiştir. Deney grubu 7 hafta boyunca haftada iki kez olmak üzere toplam 14 oturum boyunca müzik terapisi uygulanmıştır. Kontrol grubuna herhangi bir işlem uygulanmamıştır. Araştırma sonuçlarına göre ney müziği ile yapılan müzik terapinin katılımcıların öfke ve psikolojik semptomlarını azalttığı bulgulanmıştır.²²

Gençel'e göre müzikle tedavi, ruhsal ve bedensel sorunları olan çocukların ve yetişkinlerin psikiyatrik durumlarını belirlemede yol gösterici bir iletişim yöntemi olarak vurgulanır. Bu bağlamda müzikle tedavi, toplumdaki sosyal ilişkilerin geliştirilmesi, bireylere güven duygusunun kazandırılması ve bedensel sorunları olan bireylerin fiziksel egzersizleri gerçekleştirebilmeleri açısından önemli görülmüştür.²³ Bu bilgiler neticesinde, müziğin veya Türk Tasavvuf müziğinin manevi bakıma ihtiyaç duyan insanlar için de, manevi bakım uygulamalarında kullanılabileceği söylenebilir.

3. El Sanatı

Sanat kavramı insanlık tarihi kadar, kadar eski bir kavramdır. İnsanlığın var olduğu her yerde sanat da var olmuştur.²⁴ Sanatın birey ve toplum üzerindeki bir takım etkileri olduğu ifade edilebilir. Sanat, yaşamı anlamlı ve yaşanabilir hale getirir. Huzur, coşku ve mutluluk gibi duygular

²¹ Ayşe Kaya, "Üniversite Öğrencilerinde Dinî İçerikli Müzik Terapinin Kaygı, Duygu Durumu ve Algılanan Stres Üzerindeki Etkisi" *Uluslararası Din & Felsefe Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Haziran 2018): 52-72.

²² Fahri Sezer, "The Psychological Impact of Ney Music", *The Arts in Psychotherapy* 39/5 (November 2012): 423-427.

²³ Özge Gençel, "Müzikle Tedavi", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 14/2 (Ekim 2006): 697-698.

²⁴ Kazım Artut, *Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri*. 6. Baskı (Ankara: Anı Yayınları, 2009), 13.

verir.²⁵ Sanatın duygu ve düşünceleri ifade etmede de önemli bir rol üstlendiği söylenebilir.

Artut, sanata ilişkin en önemli özelliğın anlatım olduğunu belirtir. Buna göre bireyin öznel iç görüşü, imgeleri, düşünceleri ve duyuları sanat ile görselleşmektedir. Sanat eğitimi bireye bir takım farkındalıklar da kazandırır. Sanat eğitimi bireyin kendini tanımasına, öz güven duygusunun gelişmesine, sağlıklı iletişim ve etkileşim becerisini kazanmasına katkı sağlar. Bununla birlikte kişinin manevi, duyuşsal, bilişsel ve algısal gücünün gelişmesine yardımcı olur. Psikolojik açıdan sanat eğitimi, bireye sorunları ile başa çıkabilme, kendini ifade edebilme ve deşarj olabilme ortamını da oluşturmaktadır.²⁶Bu çalışmada el sanatı kavramı ile folklorik kitre bebek yapımı, kitre bebeklerin yer aldıkları kompozisyonların örgü, dikiş, boyama ile minyatür tasarımı ifade edilmektedir.

Bilgin, yapma bebek sanatını, annenin kız evladına gelecekteki sorumluluğunu oyun içinde göstermek nedeni ile eldeki artmış parçaların değerlendirmesiyle ortaya çıkan dünyanın en eski el sanatı olduğunu belirtir.²⁷El sanatları konuları içinde olan folklorik yapma bebeğı ise şöyle tanımlar: *“Hammadde ve atık parçaların yörenin giyim şekline göre ana hatlarda ve genel görünüşünde sadık kalınarak hazırlanması, sağlamlık, kalite ve güzelliğı ile koleksiyonculara hitap eden teknikle yapılmış bebekler üzerine, folkloru yansıtıcı bir şekilde yerleştirilmesidir.”*²⁸Kitre bebek yapımı el işçiliğı gerektiren ve çeşitli aşamaları içeren bir el sanatıdır. Sakin, kitrenin Anadolu'nun birçok yerinde kendiliğinden yetişen Geven adlı bir bitkiden elde edildiğini ifade eder. Ayrıca kitre, Geleneksel Türk Ebrû sanatında suya yoğunluk vermek için kıvam artırıcı olarak kullanılmakta ve yapışkanlık özelliğı de bulunmaktadır. Kitre bebek yapımında öncelikle bebeğın gövdesi oluşturulur. Bu aşamada, telden oluşturulan iskelet üzerine patiska kumaştan beden kalıbı hazırlanır ve bebeğı giydirilir. Daha sonra bu kalıp pamukla doldurularak bebeğın gövdesi yapılır. Diğer taraftan kitre, sıcak su içerisinde bekletilip salep kıvamına gelmesi sağlanır. Gövdesi oluşturulan yapma bebeğın kitrenin yapışkanlık özelliğı sayesinde ince pamuk katları ile baş, boyun, el ve ayaklarındaki ayrıntılar özenle yapılır. Daha sonra bu bebek kurutulur. Bu aşamadan sonra bebeğı çiçek tutkalı ile astar boyası

²⁵ Artut, Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri, 21.

²⁶ Artut, Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri, 121.

²⁷ Nuran Bilgin, Folklorik Yapma Bebekçilik (Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, 1990), VII.

²⁸ Bilgin, *Folklorik Yapma Bebekçilik*, 1.

uygulanır. Astar boyasının üzerine guaş boyalar uygulanarak bebeğin yüz ifadesi verilir. En sonunda, bebeğin saçları çift ya da çok örgülü olarak boyanmış yünden yapılır. Yöresel kıyafetler ve yerel kumaşlardan hazırlanan elbiseler bebeğe giydirilir.²⁹

4. Yas

Yaşam olayları neticesinde yaşanan kayıp durumlarında yas, psikolojik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Freud, 1917 yılında kaleme aldığı Yas ve Melankoli adlı eserinde yası, sevilen bir kişi veya kaybedilen kişinin yerine konan soyut bir kavramın yitirilmesine verilen bir tepki olarak tanımlar. Melankoliyi ise, ruhsal olarak, derin biçimde acı veren üzüntü, dış dünyaya duyulan ilginin kesintiye uğraması, sevme yetisinin kaybı, tüm etkinliklere ket vurulması, kendini suçlama ve aşağılamaya bırakılmış bir benlik duygusunun değerden düşmesi olarak tanımlar.³⁰ Wright'e göre kaybın birkaç çeşidi vardır. En travmatik kayıp ise ölüm, ayrılma, boşanma veya uzak bir mesafeden ötürü hayatındaki önemli bir kişinin kaybıdır. Keder ayrıca evcil hayvanların gitmesi veya ölümünden de oluşabileceği gibi hırsızlık veya yangından dolayı eşyaların kaybolmasından da kaynaklanabilir.³¹

Kara, kayıpla ilgili yabancı literatürde yapılan çalışmalarda kaybı ve kaybın ardından yaşanan süreci tanımlayan dört farklı kavramdan bahseder. Buna göre, *kayıp (loss)*; yaşanan pek çok kaybı tanımlamak için kullanılmaktadır. İş kaybı, hastalık, sevilen birinin ölümü, arkadaşlık, evlilik, nişan, gibi insanları birbirine bağlayan bağların bitişi veya doğal afetle sonrası yaşanan kayıplar buna örnek olabilir. *Keder/Acı (Grief)*; kişinin kayıp sonrası yaşadığı duyguları belirtir. *Yakın Birinin Ölümü (Bereavement)*; kişinin sevdiği veya değer verdiği birini ölüm sonucunda yitirmiş olmasını ifade eder. *Matem/Yas (Mourning)*; bireyin sevdiği birinin ölümünden dolayı üzülmelerini ve üzüntü yaşanan süreci tanımlar.³²

Wright'e göre yas teorileri Freud ile başlar; Lindemann, Bowlby ve Parkes ile devam eder. Parkes, kederi bir kişinin sağlığını etkileyebilecek önemli bir stres etkeni olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Parkes hissizlik, özlem

²⁹ Neval Sakin, "Türkiye'de Geleneksel Kıyafetlerin Yaşatılmasında "Folklorik Yapma Bebekler", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/18 (Fall 2016):181.

³⁰ Sigmund Freud, *Yas ve Melankoli*, trc. Aslı Emirsoy (İstanbul: Telos Yayınevi, 2014), 18-20.

³¹ Bob Wright, *Loss and Grief*, (London: M&K Publishing, 2007), VII.

³² Elif Kara, "Yas Süreci ve Dini Danışmanlık", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / (Nisan 2016): 252-253.

ve üzüntü, depresyon ve iyileşme olmak üzere yas sürecini dört basamakla tanımlamıştır.³³Kübler-Ross da, ölüm ve ölmek karşısındaki tutumları inkâr ve yalnızlaşma, öfke, pazarlık, depresyon, kabullenme olmak üzere beş aşamada ele alır.³⁴Bildik'e göre yas, *komplike olmayan* ve *komplike yas* olmak üzere ikiye ayrılır. Komplike olmayan yas, kayıp sonrasındaki normal yas sürecini ifade eder. Komplike yas ise, bireyin kendisini bunalmış hissedecek şekilde keder duygusunun yoğunlaşmasıdır. Kişi bu süreçte, yasin bir evresinde takılı kalır.³⁵

Yas, bireyin hayatını etkileyen çok faktörlü bir süreçtir. Berksun, yas sürecinin“duygusal, bilişsel, davranışsal, bedensel ve sosyal alanda değişimlerle belirlenen karmaşık bir yaşantı, insan için kaçınılmaz ve evrensel bir deneyim”³⁶ olduğunu ifade eder. Çelik ve Sayıl, yas sürecini etkileyen pek çok faktör olduğunu söylemiştir. Buna göre bireyin kişiliği, önceki yaşam deneyimleri, kaybın anlamı, kaybedilen ile ilişkinin yapısı, sosyal ilişkiler, o andaki yaşam olayları ve sağlık durumu yas sürecini etkilemektedir.³⁷Parkes'e göre de ölüm şekli, ölen kişi ile bağlanmanın niteliği, ölenin kim olduğu, kişinin geçmişteki yas deneyimleri, kişilik ve sosyal özellikleri yasin belirleyicileri arasındadır.³⁸Bu bilgiler eşliğinde, yas danışmanlığının, danışanın manevi psiko-sosyal ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte tasarlanması gerektiği söylenebilir.

Miraglia, yas ve kayıpla başa çıkmada kreatif (creative) terapiler uygulanabileceğini belirtmiştir. Sanat terapisi (*art therapy*), oyun terapisi (*playtherapy*), müzik terapi (*musictherapy*), dans/hareket terapisi, (*dance/movementtherapy*), drama/psikodrama terapi (*drama/psychodramatherapy*), hayvan destekli terapi (*animal-assistedtherapy*) yas ile başa çıkmada uygulanan terapilerdendir.

³³Bob Wright, *LossandGrief*, 10-11.

³⁴ElisabetsKübler-Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, trc. Ekin Uşşaklı (Ankara: A.P.R.I.L Yayıncılık, 2010), 21-119.

³⁵Tezan, Bildik, “Ölüm, Kayıp, Yas ve Patolojik Yas”, *Ege Tıp Dergisi* 52 / 4 (Aralık 2013): 223.

³⁶ErkanOğuz Berksun, “Psikososyal Ve Medikal Yönleriyle Kayıp, Yas, Ölüm”, *Kriz Dergisi* 3 / 1 (Mart 1995): 68.

³⁷SedaÇelik- Işık Sayıl, “Patolojik Yas Kavramı Yeni Bir Yaklaşım: Travmatik Yas”, *Kriz Dergisi* 11 / 2 (Haziran 2003): 29.

³⁸Wright, *Loss and Grief*, 14-15.

Kreatifterapi, bireyin zihnini yaratıcılığa açarak, sanatsal bir bakış açısı ile kişinin kendisine dair yeni keşifler yapmasını sağlar.³⁹

Annelik yası ile ilgili Dahdah, Rego ve arkadaşlarının yaptığı bir çalışmada, gündelik yaşamın ön yargısına bakarak annelik yası fenomeni ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, üç yaşlı anne ile nitel bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, annelerin günlük yaşamlarında, çocuklarının ölümünden sonra önemli değişiklikler meydana geldiği görülmüştür. Anneler, kendi geliştirdikleri stratejiler ile bu etkileri en aza indirmişlerdir. Araştırmada, bir annenin çocuğunu kaybetmesinin kendi tarihini ve kimliğini yeniden inşa etmesinde önemli bir rolü olduğu vurgusu yapılmıştır.⁴⁰

Malkinson'a göre; kayıp yaşama, kayıp yaşama süreci ve sürecin sonucu konusundaki görüşler üzerinde önemli etkileri olan çalışmalardan birisi Bowlby'nin çalışmasıdır. Bağlanma bakış açısına göre ölüme bağlı yaşanan kayıp, bağlanma kaynaklarını yok eden ve kişinin hem kaybı atlattırma çalışırken; hem de alternatif bir destek aradığı bir olaydır. Bu süreçte kaybedilen kişinin geri dönmesi ve ona fiziksel olarak yakın olma isteği ile ölmüş kişiyle ilişkili zihinsel temsillere yakın olma isteği aynı zamanda ortaya çıkar. Burada kayıp yaşayan kişiye ölmüş kişi ile ilgili şok, özlem, itiraz, yitirilen kişiyi arayış, dağınıklık ve yeniden düzenlemeyi içeren farkı tepkiler yaşatılır. Sonuç olarak kayıp yaşayan kişi durumu değiştirmenin bir yolu olmadığını anladığı zaman, kaybı anlayabilir.⁴¹ Malkinson ayrıca, ölüme bağlı kayba alışmayı konu alan çalışmaları inceleyerek bazı sonuçlara da ulaşmıştır. Buna göre, ölme nedeni ile gerçekleşen kayba alışma süresinin kısıtlı bir süreç olduğu ve kişinin yeni hayatını ölen kişi olmadan tekrar düzenlemesine doğru giden "çizgisel evre" izlediği düşüncesi yerine "süre giden bağlar" görüşü öne çıkmıştır. Bu görüş, yaşanan kaybı ömür boyu süren bir gelişim süreci olarak ele almaktadır. Bu sebeple Bowlby'nin çalışması, ölümden sonra gelen yası bağlanılan bir kişiden ayrılma yaşantısı şeklinde anlamlandırması açısından ve ölen kişinin içsel temsilini yaşatırken, onun içinde olmadığı hayatı yeniden düzenleme

³⁹ Dorothy A. Miraglia, "Introduction To The Creative Therapies In Dealing With Grief And Loss Issues", *Using The Creative Therapies To Cope With Grief And Loss*, ed. Stephanie L. Brooke ve Dorothy A. Miraglia (Illinois USA: Charles Thomas Publisher, 2015), 5-24.

⁴⁰ Daniel Ferreira Dahdah – Francisca Rego – Regina Helena Vitale Torkomian Joaquim – Tatiana Barbieri Bombarda – Rui Nunes "Daily Life and Maternal Mourning: A Pilot Study", *Death Studies* 43/5 (July 2018):292-295.

⁴¹ Malkinson, *Bilişsel Yas Terapisi Bir Yakınını Yitirdikten Sonra Yaşamın Anlamını Yeniden Yapılandırma*, 4-7.

süreci ortaya koyması nedeni ile önemli görülmektedir. Ayrıca bütünleşik yaklaşıma göre yas, ölüme bağlı kaybın ardından bireyin hayatında yeniden anlam oluşturma sürecidir. Yas konusunda bütünleşik modeller, yasin “*son noktası*” olmayan bir süreç olduğunu savunur. Buna göre, kayıp yaşayan kişinin ölen kişi ile ilişkisinin ömrü boyunca devam etmektedir. Burada yas, kişinin hayatı devam ederken ölmüş kişiyle ilişkisini incelemek ve yeniden değerlendirmek için fırsat sunan dinamik bir süreç olarak tanımlanabilir.⁴²Bu bağlamda, Malkinson’un bu görüşlerine göre, şehit anneleri ya da yakınları ile yapılacak manevi bakım çalışmalarında, yasin bittiği fakat ölen kişi ile iletişimin devam ettiği “süregiden bağlar” yaklaşımının uygulanabileceği söylenebilir.

Yas danışmanlığında dikkat edilmesi gereken bazı ilkeler ise şöyledir⁴³:

- a. Kayıp yaşayan bireyin, kaybın gerçek olduğunu anlaması sağlanmalıdır.
- b. Bireyin duygularını tanıması ve ifade etmesi kolaylaştırılmalıdır.
- c. Kaybedilen kişi için uygun bir anı formasyonu düzenlenmesi sağlanmalıdır.
- d. Kaybedilen kişi olmaksızın yaşamına devam etmesi desteklenmelidir.
- e. Yas sürecinin kişinin geleceğindeki hayat plan ve etkinliklerini olumsuz şekilde etkilemesi önlenmelidir.
- f. Özellikle kayıptan sonraki ilk yıl boyunca geride kalanlara yönelik sürekli destek sağlanmalıdır.

5. Yöntem

5.1. Araştırmanın Deseni

Araştırmada, tek gruplu ve ön test son test uygulaması içeren deneysel bir desen kullanılmıştır. Araştırmaya katılan şehit annelerine uygulanacak işlem/eğitim öncesi durum tespiti yapıp, daha sonra işlem/eğitimlerin verilmesi ve bu işlem/eğitimlerin katılımcılarda yaptığı etkiyi ölçmek amacıyla Eşleştirilmiş/Paired/Related Samples t Test olarak isimlendirilen bağımlı iki örnek t Testi⁴⁴ ile değerlendirme yapılmıştır. Bu çalışmadaki araştırma desenine Tablo.2’de yer verilmiştir:

⁴² Malkinson, *Bilişsel Yas Terapisi Bir Yakını Yitirdikten Sonra Yaşamın Anlamını Yeniden Yapılandırma*, 20-21.

⁴³ Tezan Bildik, "Ölüm, Kayıp, Yas ve Patolojik Yas", 229.

⁴⁴ Kazım Özdamar, *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi*, (Eskişehir: Kaan Kitabevi, 2004), 332-333.

Tablo 2. Araştırma Deseni

Grup	Ön Test	İşlem	Son Test
Deney Grubu	Tanrı Algısı Ölçeği (TAÖ) Yas Ölçeği (YÖ)	Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım	Tanrı Algısı Ölçeği (TAÖ) Yas Ölçeği (YÖ)

5.2. Araştırmanın Çalışma Grubu

Kırıkkale’de, Kırıkkale Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü’ne kayıtlı 1980 ve sonrasında şehit olmuş, 226 şehit ailesi mevcuttur. Kırıkkale Aile ve Sosyal İl Müdürlüğü ile yapılan görüşme sonucunda alınan bilgiye göre⁴⁵ Kırıkkale’de ikamet eden 96 şehit ailesi bulunmaktadır. Söz konusu 96 şehit ailesinden 36 tanesinin Kırıkkale’de kalmayıp diğer illerde bulunan çocuklarının yanında yaşadıkları belirlenmiştir. Bu çalışmada, amaçsal örnekleme⁴⁶ yapılmıştır. Bu bağlamda, Kırıkkale’de ikamet eden 60 şehit ailesinden okuma yazma durumu, yaşlılık oranı, görme ve işitme yeteneği ve son on yıldaki şehidi olma durumu gibi özellikleri dikkate alınarak 30 şehit annesi çalışmaya alınmıştır. Bu şehit annelerine, öncelikle çalışma hakkında bilgi verilmiş, 10 kişi gönüllü olarak bu araştırmada yer almak istediğini belirtmiştir. Bu durumda araştırma, çalışmaya uygun özelliklerde olan örnekleminin %33,3’ünü kapsamış olmaktadır. Projeye katılan şehit ailelerinin ikametleri Kırıkkale olmasına rağmen, daha çok il dışında bulunmaları, yaşlılık, görme ve işitme oranlarındaki düşüklük, okuma yazma bilmemeleri, şehit ailelerinde annelerinin vefat etmiş olması ve çalışma grubunun çoğunluğunun son 10 yıldaki şehitleri kapsamaması gibi sebeplerden dolayı 30 şehit annesinin çalışmaya alınması bu araştırmanın kısıtları arasındadır. Bu şehit annelerinden 10 kişiden 3’ü başlangıçta çalışmaya katılacağını ifade etmiş fakat ön test ve son testte sadece 7’sinin analizlere uygun bilgileri vermesi de yine araştırmanın kısıtları olarak ifade edilebilir.

5.3. Türk Tasavvuf Müziği ve El İşi Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması

Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması 12.03.2018 - 30.03.2018 tarihleri arasında, haftada iki defa

⁴⁵ Kırıkkale Aile Sosyal Politikalar İl Müdürü, Kişisel Görüşme, 2018.

⁴⁶ Muzaffer Sencer, *Toplumbilimlerinde Yöntem*, (İstanbul: Beta Basım, 1989), 389.

olmak üzere,6 oturumlu tema odaklı grup toplantısı şeklinde yapılmıştır. Her oturum 45 dkx 2= 90 dk olarak düzenlenmiştir. Tema odaklı grup toplantıları Özdoğan'ın⁴⁷ (2010a) ve Belen'in⁴⁸ (2014) çalışmaları bağlamında planlanmıştır. Temalar seçilmeden önce, Proje Koordinatörü Dr. Öğr. Üyesi Müzeyyen Özhavzalı ile görüşülerek şehit annelerinin ihtiyaçları ve hazır bulunuşluk düzeyleri konusunda bilgi alınmıştır. Ayrıca, temaların seçiminde alan uzmanları ile görüşülmüştür. Bu bağlamda, oturum temaları şu şekilde belirlenmiştir:

1. Oturum: Tanışma ve Ön Test
2. Oturum: Türk Tasavvuf Musikisi Dinletisi
3. Oturum: Şehitlik ve Maneviyat
4. Oturum: Şehit Annesi Olmak
5. Oturum: Yaşamı Anlamlandırmak
6. Son Test ve Kapanış.

Oturumlardaki grup toplantılarında, temalar ile ilgili âyetler, hadisler ile Anadolu bilgelerinin görüşlerinden faydalanılmıştır. Bununla birlikte *İsimsiz Hayatlar*⁴⁹ ve *Aşkın Yanımız Maneviyat*⁵⁰ isimli eserleri de kullanılmıştır. Oturumların başında şehitlerimiz için aşr-ı şerîf okunmuş ve her oturum sonunda dua yapılmıştır.

İkinci oturumda Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Araştırma Görevlisi Ömer Selimoğlu ve sazende ekibi tarafından Türk Tasavvuf Müziği dinletisi yapılmıştır. Bu oturumda yer alan ilahiler ve makamları şöyledir:

1. Tekbir-Salavat (Segâh Makamı)
2. Sevdim Seni Ma' bûduma (Hüzzam Makamı)

⁴⁷Öznur Özdoğan, *İsimsiz Hayatlar Manevi ve Psikolojik Yaklaşımla Arınma ve Öze Dönüş*, 4. Baskı (Ankara: Özdenöze Yayınları, 2010a), 212-218; Öznur Özdoğan, *Aşkın Yanımız Maneviyat*, 2. Baskı (Ankara: Özdenöze Yayınları, 2010b), 161-164.

⁴⁸ Fatma Zeynep Belen, "Manevi Danışmanlıkta Bibliyoterapi Uygulama Örneği: Bibliyoterapinin Algılanan Stres ve Dini Başa Çıkma Üzerindeki Etkisi", *Toplum Bilimleri Dergisi* 10/19 (Ocak-Haziran 2016): 9-42.

⁴⁹ Öznur Özdoğan, *İsimsiz Hayatlar Manevi ve Psikolojik Yaklaşımla Arınma ve Öze Dönüş*, 212-218.

⁵⁰ Öznur Özdoğan, *Aşkın Yanımız Maneviyat*, 161-164.

3. Ordunun Duâsı Mehmet Âkif İlahisi (Nihavent Makamı)
4. Bu Aşk Bir Bahri Ummandır (Nihavent Makamı)
5. Demedim Mi Demedim Mi/ Güzel Âşık (Nihavent Makamı)
6. Mevlâm Sana Ersem Diye (Hicaz Makamı)
7. Ey Rahmeti Bol Padişah (Hicaz Makamı)
8. Medine'nin Yollarına (Uşşak Makamı)
9. Arayı Arayı Bulsam İzini (Uşşak Makamı)
10. Sordum Sarı Çiçeğe (Segâh Makamı)

Her oturumda Kırıkkale Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Öğretim Görevlisi Fatma Talia Yağız tarafından çalışma grubuna Kırıkkale kültürünü yansıtan kitre bebek, bebek kıyafetleri ve minyatürden oluşan el sanatı uygulaması yaptırılmıştır. El sanatı uygulaması sonucunda "Ekler" bölümünde yer verilen üç kompozisyon ortaya çıkmıştır. Kompozisyonların her bir parçası, katılımcılar tarafından yapılmıştır.

5.4. Araştırmanın Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında, "Kişisel Bilgi Formu", "Tanrı Algısı Ölçeği (TAÖ)" ve "Yas Ölçeği(YÖ)" kullanılmıştır.

5.4.1. Kişisel Bilgi Formu

Bu form araştırmada yer alan şehit annelerinin yaş, doğum yeri, medeni durum, eğitim durumu, meslek ve çocuklarının şehit olma tarihine ilişkin sorulardan oluşmaktadır.

5.4.2. Tanrı Algısı (TA) Ölçeği

Tanrı Algısı, kişinin Tanrı'ya yönelik taşıdığı atıflar, duygu ve düşüncelerdir. Tanrı Algısı ölçeği, Özlem Güler tarafından geliştirilmiştir. 5'li likert tipi olarak hazırlanan ölçek 22 maddeden oluşmaktadır. Bireylere "Allah" hakkındaki duygu, düşünce ve davranışlara yönelik ifadeleri okuyup, hangi sıklıkta yaşadıklarına dair Hiç (1), Kısmen (2), Biraz (3), Oldukça (4), Tamamen (5) şeklinde puanlamaları istenmiştir. Ölçek maddeleri Allah'a yönelik korku yönelimini ve sevgi yönelimini içine alacak şekilde hazırlanmıştır. Sevgi ifadeleri düz puanlanırken, korku ifadeleri ters yönde puanlanmıştır. Ölçek bütün olarak puanlandığında, toplam puanlardaki yükselme, sevgi yönelimli Tanrı Algısı'nı göstermektedir. Bu sebeple ölçekte

sevgi yönelimli, korku yönelimli ve toplam olmak üzere üç değişkene yerilmiştir. Ölçeğin güvenirlik katsayısı 0.83'tür.⁵¹

Güler'e göre seven, koruyan ve yol gösteren bir Tanrı algısı, acılara göğüs germede inanan bireylere yardımcı olabilmektedir.⁵² Çalışma öncesinde katılımcılarla yapılan ön görüşmede, şehit annelerinin, yaşadıkları durumu anlamlandırmaya çalıştıkları ve neden bu olayı yaşadıklarını sorguladıkları gözlemlenmiştir. Bu çalışmada, Tanrı algısı ölçeğinin seçilmesinin sebebi, çalışma öncesi ve sonrasında şehit annelerinin Allah'a yönelik atıf, duygu ve düşüncelerinde değişim olup olmadığını ortaya koymaktır.

5.4.3. Yas Ölçeği

Yas ölçeği, Seher Balcı Çelik tarafından sevilen bir kişi veya kişilerin kaybından sonra bireyde ortaya çıkan fiziksel, duygusal, düşünsel ve davranışsal değişiklikleri ortaya koyma üzere geliştirilmiştir. Ölçekte 35 madde ve fiziksel, duygusal, bilişsel, davranışsal olmak üzere dört alt boyut bulunmaktadır. Bireylere kayıp karşısında yasayabilecekleri durumlara ilişkin ifadeleri hangi sıklıkta yaşadıklarına dair 1-5 arasında derecelendirme yapmaları istenmiştir. Yas ölçeğinin iç tutarlılık katsayısı 0,96 ve güvenirlik katsayısı 0,84'tür. Ölçeğin hepsinden alınabilecek en yüksek puan 175, en düşük puan ise 35 olarak ifade edilmiştir.⁵³

5.5. Verilerin Analizi

Araştırmada şehit annelerine yönelik ön test son test ölçümlü deneysel desen kullanılmıştır. İstatistiksel analizler SPSS 21.0 istatistik paket programı kullanılarak yapılmıştır. Değişkenlerin normal dağılıma uygunluğu OneSampleKolmogorov-Smirnov ile test edilmiştir. Çalışmada örneklem sayısının n<30 olması ile birlikte normal dağılım göstermemesinden dolayı, nonparametrik testler uygulanmıştır. İstatistiksel analiz için Mann-Whitney testi, tek yönlü varyans analizi (one-way ANOVA) ve korelasyon analizi testleri kullanılmıştır. Varyansların homojenliği Levene testi ile test edilmiştir. Katılımcılara, uygulama öncesi ve sonrasında 35 maddeden oluşan Yas ölçeği ve 22 maddeden oluşan Tanrı Algısı ölçeği uygulanmıştır.

⁵¹ Özlem Güler, "Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLVIII/1* (2007): 123-133.

⁵² Özlem Güler Aydın, Yaşamı sürdürmede dini inancın rolü, Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2011, 154

⁵³ Seher Balcı Çelik, "Yas Ölçeği: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması", *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi 3/25* (2006): 105-114.

Yas ölçeği için Cronbach's Alpha katsayısı 0,712 ve Tanrı Algısı ölçeği için Cronbach's Alpha 0,805 olarak hesaplanmıştır. Yas ve Tanrı Algısı iç tutarlılık yüksek güvenilirlikte çıkmıştır. Uygulama öncesi ve sonrasını karşılaştırmak için eşleştirilmiş t testi, Pearsonkorelesyon testi uygulanmıştır. Analizler %95 anlamlılık düzeyinde ($p<0,05$) incelenmiştir.

6. Bulgular

6.1. Çalışma Grubuna Dair Bulgular

Araştırmaya katılan şehit annelerinin yaşları 38, 47, 48, 49, 57, 67, 68'dir. Araştırma kapsamındaki şehit annelerinin tamamı ev hanımıdır. Doğum yerlerine bakıldığında, %57,1'i Kırıkkale, %28,5'i Kırşehir ve %14,4'ü Yozgat'tır. Araştırmadaki şehit annelerinin yarısından fazlasının Kırıkkaleli, diğerlerinin ise çevre illerden olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, Kırıkkale'deki Makine Kimya Endüstri Kurumu'nun (MKEK) İç Anadolu Bölgesi'nde en çok iş imkânı olan tek devlet kurumu olmasına bağlı olarak çevre illerden çalışmaya gelen ailelerin Kırıkkale'de yaşaması şeklinde açıklanabilir. Bu sonuç ile çalışmaya katılan şehit annelerinin doğum yerleri benzerlik göstermektedir. Katılımcıların %42,9'u ortaokul mezunu iken, %57,1'i ilkokul mezunudur. Çalışmaya katılan şehit annelerinin eğitim düzeylerin düşük olduğu görülmektedir. Katılımcıların %42,9'nun eşi vefat etmişken, %57,1'inin eşi yaşamaktadır. Katılımcıların yarısından fazlasının eşleri vefat etmiş olması, katılımcıların hem evlat hem de eş yasını birlikte yaşadığını göstermektedir. Şehit annelerinin oğullarının şehit olma yılları Tablo 3'de yer verilmiştir:

Tablo 3. Şehit Olma Tarihleri

Yıllar	N	%
1997	1	14,3
2008	1	14,3
2015	3	42,8
2016	1	14,3
2017	1	14,3
Toplam	7	100,0

Araştırmaya katılan şehit annelerinin oğullarının şehit olma tarihlerine bakıldığında, 2015'de 3 kişi (%42,8) 1997, 2008, 2016 ve 2017 yıllarında 1'er kişi (%14,3) olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların yakınlarının bu çalışmada çoğunluğunun 2008 ve sonrası yani son 10 yılı kapsadığı görülmektedir.

6.2. Araştırma Hipotezleri ve Hipotezlere Dair Bulgular

Araştırmanın hipotezleri şöyledir:

1. Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'na katılan bireylerin toplam, sevgi ve korku yönelimli Tanrı Algısı'nda anlamlı bir değişiklik beklenmektedir.
2. Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'nın toplam, sevgi ve korku yönelimli Tanrı Algısı'na olumlu etkisi beklenmektedir.
3. Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'na katılan bireylerin, Yas düzeylerinde anlamlı bir değişiklik olması beklenmektedir.
4. Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'nın Yas alt boyutlarına (fiziksel, duygusal, düşünsel ve davranışsal) olumlu etkisi beklenmektedir.

Araştırma kapsamındaki katılımcıların, tüm ölçeklere verdikleri cevaplara göre, Tanrı Algısı ön test sontest, Yas ön test sontest değerlerinde, tüm katılımcıların puanları homojen olarak bulunmuştur ($p_{Yas}=0,826>0,05$; $p_{TanrıAlgısı}=0,427>0,05$). Aşağıda Tanrı Algısı ölçeği uygulanmış şehit annelerinin öntest ve sontest puanları ile ilgili betimleyici istatistiklere yer verilmiştir (bk. Tablo 4, 5).

Tablo 4. Tanrı Algısı için Puanlar*

Katılımcı S.No:	Tanrı Algısı Puanları		Öntest		Sontest	
	Öntest Puanları	Son test Puanları	Sevgi Y. Puanlar	Korku Y. Puanlar	Sevgi Y.Puanlar	Korku Y. Puanlar
1	65	73	31	34	40	33
2	75	65	50	25	41	24
3	80	75	44	36	39	36
4	95	90	57	38	50	40
5	74	88	28	46	48	40
6	81	75	58	34	41	23
7	75	87	33	42	49	38

*Anlamlılık düzeyi $p=0,05$ olarak alınmıştır.

Tablo 5. Tanrı Algısı Ön Test ve Son Test Puan Sonuçları*

Tanrı Algısı			N	Ortalama(\bar{x})	S
Pair 1	Toplam	Öntest	7	77,8571	9,17294
		Sontest	7	79,0000	9,39858
Pair 2	Sevgi	Öntest	7	34,7143	6,82433
		Yönelimli	7	43,2857	4,02965
Pair 3	Korku	Öntest	7	34,8571	8,41484
		Yönelimli	7	35,2857	6,82433

*Anlamlılık düzeyi $p=0,05$ olarak alınmıştır.

Araştırma kapsamında şehit annelerinin Tanrı Algısı ölçeği öntest sontest ortalamalarının karşılaştırılması bulunmaktadır (bk. Tablo 6).

Tablo 6. Tanrı Algısı Ön Test ve Son Test Ortalama Puanlarının t-Testi Sonuçları*

		N	\bar{x}	S	sd	t	p
Toplam**	Ön test	7					
	Son test	7	1,14286	9,83918	6	-0,307	0,769
Sevgi	Ön test	7					
	Son test	7	8,57143	6,50275	6	3,487	0,013
Korku	Ön test	7					
	Son test	7	-,42857	4,96176	6	-0,229	0,827

*Anlamlılık düzeyi $p=0,05$ olarak alınmıştır.

** $r=0,439$; ** $r=0,857$; *** $r=-0,174$

Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'na katılan şehit annelerinin Tanrı Algısı ölçeği toplam puanda ve korku yönelimli Tanrı Algısı'nda anlamlı bir farklılık olmamışken, sevgi yönelimli Tanrı Algısı'nda anlamlı bir farklılık olmuştur ($p_{\text{Toplam}} > 0,05$; $p_{\text{Korkulan}} > 0,05$; $p_{\text{Seven}} < 0,05$). Katılımcıların uygulama öncesi Tanrı Algısı toplam puanlarının ortalaması $\bar{x}=77,8571$ iken, uygulama sonrası ortalamaları $\bar{x}=79,0000$ 'e yükselmiştir. Bu durum uygulama sonrası toplam Tanrı Algısı düşüncelerinde zayıf düzeyde de olsa olumlu artış olduğunu göstermektedir. Katılımcıların uygulama öncesi korku yönelimli Tanrı Algısı ölçek toplam puanlarının ortalaması $\bar{x}=34,8571$ iken, uygulama sonrası ortalamaları $\bar{x}=34,2857$ 'e düşmüştür. Bu durum, Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması sonrasında korku yönelimli Tanrı Algısı düşüncelerinde zayıf düzeyde de olsa ortalama puanda düşme olduğunu göstermektedir. Sevgi yönelimli Tanrı Algısı'nda uygulama öncesi ortalaması $\bar{x}=34,7143$ iken Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması sonrası ortalamaları $\bar{x}=43,2857$ yükselmiştir. Bu durum uygulama sonrası sevgi yönelimli Tanrı Algısında

yüksek düzeyde olumlu artış olduğunu göstermektedir(bk. Tablo 6). Tanrı Algısı ölçeği toplam puanları öntest ve sontest puanları arasındaki korelasyonabakıldığında, olumlu zayıf bir artış bulunmaktadır($r=0,439$). Alt boyutlarda korku yönelimli Tanrı Algısı için öntest sontest puanlarında zayıf olumlu azalma olmuştur($r=-0,174$). Sevgi yönelimli Tanrı Algısı alt ölçeği için öntest sontest puanları arasındaki ilişkiye bakıldığında uygulama sonrasında kuvvetli olumlu bir artış olduğu görülmektedir ($r=0,857$).

Aşağıda Yas ölçeği uygulanmış şehit annelerinin öntest ve sontest puanları ile ilgili betimleyici istatistikler verilmiştir (bk. Tablo 7,8).

Tablo 7.Yas Ölçeği Ön Test ve Son Test Puan Durumu

	Yas Ölçeği Alt Gruplar									
	Yas Ölçeği Puanları		Fiziksel		Duygusal		Düşünsel		Davranışsal	
	Öntest	Sontest	Öntest	Sontest	Öntest	Sontest	Öntest	Sontest	Öntest	Sontest
1	129	107	16	16	29	23	48	42	36	26
2	113	97	18	13	31	37	36	34	28	13
3	118	123	22	15	33	35	36	43	37	30
4	140	147	10	17	50	47	43	48	36	36
5	108	111	13	16	34	33	38	39	23	23
6	129	102	11	14	39	34	40	45	39	39
7	104	112	9	17	34	33	38	39	23	23

Tablo 8. Yas Ölçeği Ön Test ve Son Test Puan Sonuçları

Yas	N	Ortalama (\bar{x})	S
Pair 1 Toplam	Ön test	7	120,1429
	Son test	7	114,1429
Pair 2 Fiziksel	Ön test	7	14,1429
	Son test	7	15,4286
Pair 3 Duygusal	Ön test	7	35,8571
	Son test	7	34,4286
Pair 4 Düşünsel	Ön test	7	41,4286
	Son test	7	31,7143
Pair 5 Davranışsal	Ön test	7	31,7143
	Son test	7	27,1429

Araştırma kapsamında, şehit annelerinin Yas ölçeği ile ilgili öntest ve sontest ortalamaları karşılaştırılmasına aşağıda (bk. Tablo 9) yer verilmiştir:

Tablo 9. Yas Ölçeği Ön Test ve Son Test Ortalama Puanlarının t-Testi Sonuçları

Ölçüm (Yas)*		N	\bar{x}	S	s	t	p
Toplam	Ön test	7	6,00000	15,07758	6	1,053	0,333
	Son test	7					
Fiziksel	Ön test	7	-	5,67786	6	-0,599	0,571
	Son test	7	1,28571				
Duygusal	Ön test	7	1,42857	4,35343	6	0,868	0,419
	Son test	7					
Düşünsel	Ön test	7	9,71429	4,82059	6	5,332	0,002
	Son test	7					
Davranışsal	Ön test	7	4,57143	6,16055	6	1,963	0,097
	Son test	7					

*Anlamlılık düzeyi $p=0,05$ olarak alınmıştır.

Tablo 9 incelendiğinde, Yas öntest ile sontest toplam puanların ortalamaları arasında önemli farklılık bulunamamıştır ($p>0,05$). Araştırma kapsamında katılımcıların Yas ölçeği alt gruplarından fiziksel, duygusal ve davranışsal öntest ile sontest puanlarının ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir ($p_{Fiziksel}, p_{Duygusal}, p_{Davranışsal}>0,05$). Düşünsel öntest ile sontest ortalama puanları arasında anlamlı bir farklılık hesaplanmıştır ($p_{Düşünsel}<0,05$).

Tablo 10. Yas ve Alt Boyutlarında Ön Test ile Son Test Puanları Arasında İlişki Durumu Sonuçları

		Yas Alt Boyutlar (Son test)*			
		Fiziksel	Duygusal	Düşünsel	Davranışsal
Yas Alt Boyutlar (Ön test)	Fiziksel	-0.691			
	Duygusal		0,418(**)		
	Düşünsel			0,532	
	Davranışsal				0,826

*Anlamlılık düzeyi $p=0,05$ olarak alınmıştır.

** Anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Tablo 10'a göre Yas öntest ile sontest toplam puanlar arasında zayıf pozitif ilişki tespit edilmiştir ($r=0,162$).

Araştırma kapsamında katılımcıların Yas ölçeği alt gruplarının ilişkisine bakılmış, alt gruplardan fiziksel öntest ile sontest arasında negatif yönde kuvvetli ilişki bulunmuştur ($r=-0,691$). Duygusal öntest ile sontest arasında

olumlu kuvvetli ilişki bulunmuştur($r=0,418$). Düşünsel öntest ile sontest arasında, olumlu orta kuvvetli ilişki bulunmuştur($r=0,532$). Davranışsal öntest ile sontest arasında olumlu yüksek kuvvetli ilişki bulunmuştur($r=0,826$).

7. Tartışma

Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'nın şehit annelerinin Tanrı Algısı ve Yas düzeyi üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmaya $n=7$ şehit annesi katılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'na katılan şehit annelerinin Tanrı Algısı ölçeği toplam puanda ve korku yönelimli Tanrı Algısı'nda önemli bir değişme gerçekleşmemişken, sevgi yönelimli Tanrı Algısı'nda anlamlı bir değişme olmuştur (bk. Tablo 4, 5 ve 6). Araştırmanın "Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'na katılan bireylerin toplam Tanrı algısı, sevgi yönelimli ve korku yönelimli Tanrı Algısı'nda anlamlı bir değişiklik beklenmektedir" hipotezinde, sadece sevgi yönelimli Tanrı Algısı'nda anlamlı bir değişiklik ortaya çıkmıştır. Hipotezin, sevgi yönelimli Tanrı Algısı için desteklediği söylenebilir. Toplam Tanrı Algısı ve korku yönelimli Tanrı Algısı için hipotez desteklenmemiştir. Korku yönelimli ve toplam Tanrı Algısı'nda anlamlı bir değişiklik olmaması çalışma grubunun sayısı, yaşı, eğitim durumu ve araştırmanın altı oturum ile sınırlı olması ile de açıklanabilir. Bununla birlikte katılımcıların uygulama öncesi Tanrı Algısı ölçeği toplam puanlarının ortalaması $\bar{x}=77,8571$ iken uygulama sonrası ortalamaları $\bar{x}=79,0000$ 'e yükseldiği görülmüştür. Katılımcıların uygulama öncesi korku yönelimli Tanrı Algısı puanlarının ortalaması $\bar{x}=34,8571$ iken, uygulama sonrası ortalamaları $\bar{x}=34,2857$ 'e düşmüştür.

Araştırmanın diğer hipotezi ise "Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'nın bireylerin toplam Tanrı Algısı, sevgi yönelimli ve korku yönelimli Tanrı algısına olumlu etkisi beklenmektedir" ifadesidir. Araştırma bulgularına göre, sevgi yönelimli Tanrı Algısı'nda uygulama öncesi ortalaması $\bar{x}=34,7143$ iken uygulama sonrası ortalamaları $\bar{x}=43,2857$ yükselmiştir. Bu durum, uygulama sonrası sevgi yönelimli Tanrı Algısı'nda yüksek düzeyde olumlu artış olduğunu göstermektedir (bk. Tablo 6). Tanrı Algısı ölçeği toplam puanları öntest sontest puanları arasındaki korelasyona bakıldığında, olumlu zayıf bir artış bulunurken; alt ölçeklerden korku yönelimli Tanrı Algısı için öntest ve sontest puanlarında zayıf olumlu azalma olmuştur (bk. Tablo 6). Yine aynı

tabloya göre Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı alt ölçeği için öntest sontest puanları arasındaki ilişkiye bakıldığında, uygulama sonrasında kuvvetli olumlu bir artış olduğu görülmüştür. Bu bulgulara göre yukarıdaki araştırma hipotezinin desteklendiği ifade edilebilir. Literatürde, olumlu Tanrı algısının; benlik algısı⁵⁴, olumlu dini başa çıkma⁵⁵, stresle etkili başa çıkma ve etkisiz başa çıkma⁵⁶, güvenli bağlanma stili⁵⁷ ile olumlu yönde ilişki olduğuna dair araştırmalar bulunmaktadır. Programa katılan şehit annelerinin sevgi yönelimli Tanrı Algısı'nda anlamlı bir değişiklik olmasının ve uygulama sonrası sevgi yönelimli Tanrı Algısı'nda yüksek düzeyde olumlu artış gerçekleşmesinin, yapılandırılmış manevi bakım uygulaması açısından önemli bir bulgu olduğu ifade edilebilir.

Katılımcıların uygulama öncesi korku yönelimli cezalandırıcı Tanrı Algısı'na sahip oldukları uygulama sürecindeki şu ifadelerden de anlaşılabilir: *"Kendimi çok suçlu hissediyorum çocuğuma karşı. Yıllar önce doğum kontrolü yaptığım halde hamile kalmıştım. Sonra da sağlık sorunlarım sebebi ile çocuğumu aldırılmıştım. O zaman hiçbir şey hissetmemiştim. Şehit haberi gelince 'acaba oğlum bunun için mi şehit oldu?' diye aklıma geldi"* (K2, Yaş 47). Şehit annesinin bu ifadesinden, oğlunun şehit edilmesini, geçmişte yaptığı olayın bir cezası olarak yorumladığı ve cezalandırıcı bir Allah algısına sahip olduğu söylenebilir. Burada, geçmişte yapılan ve pişmanlık duyulan durumlar için tevbe ve arınmanın önemi vurgulanmıştır. Tevbekavramının dört aşaması (farkındalık, kendini affetme, olumlu eylemler üretme, kararlılık ve kalıcılık)⁵⁸ anlatılmıştır. Bununla birlikte K4'ün özelinde çocuğunu aldırmasına kendisinin belirttiği üzere, doktorların sağlık durumu nedeniyle karar verdiğini ve şehitlik olayının bu durumun cezası olmadığı ifade edilmiştir. Yine bazı katılımcılar tarafından *"Bazı dini sohbetlerde, çocuğun şehit oldu. Acaba geçmişte ne yaptınız?"* şeklinde söylemlerin olduğu ve bunların katılımcıların iç dünyasını rahatsız ettiği ifade edilmiştir.

"Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'na katılan bireylerin Yas düzeylerinde anlamlı bir değişiklik

⁵⁴ Özlem Güler, *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı Ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 153.

⁵⁵ Özlem Güler Aydın, *Yaşamı Sürdürmede Dini İnançın Rolü* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011), 141; Belen, *Manevi Danışmanlıkta Bibliyoterapi Tekniği ve Uygulanması*, 344.

⁵⁶ Aydın, *Yaşamı Sürdürmede Dini İnançın Rolü*, 141.

⁵⁷ Betül Kış, *Müslümanlarda Bağlanma ve Tanrı Algısı* (Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi, 2018), IV.

⁵⁸ Özdoğan, *İsimsiz Hayatlar Manevi ve Psikolojik Yaklaşımla Arınma ve Öze Dönüş*, 137-156.

olması beklenmektedir” hipotezi için Tablo 7’de görüldüğü üzere Yas öntest sontest toplam puanların ortalamaları arasında önemli farklılık bulunamamıştır. Ayrıca, Yas ölçeği alt boyutlarından fiziksel, duygusal ve davranışsal öntest ile sontest puanlarının ortalamaları arasında farklılık tespit edilememiştir (bk. Tablo 7, 8, 9 ve 10). Aynı tablolardaki sonuçlara göre düşünsel (bilişsel) öntest ile sontest ortalama puanları arasında önemli bir farklılık hesaplanmıştır. Bu bulgulara göre, Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması’na katılan şehit annelerinin Düşünsel Yas düzeyi’nde anlamlı bir farklılık ortaya çıktığı ifade edilebilir.

“Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması’nın Yas alt boyutlarına (fiziksel, duygusal, düşünsel ve davranışsal) olumlu etkisi beklenmektedir.” hipotezinin ise katılımcıların Yas ölçeği alt grupları ilişkisi bulgularına göre desteklendiği söylenebilir. Buna göre, alt gruplardan Fiziksel öntest ile sontest arasında negatif yönde kuvvetli ilişki görülmüştür. Duygusal öntest ile sontest arasında ise olumlu kuvvetli ilişki bulunmuştur. Düşünsel öntest ile sontest arasında olumlu orta kuvvetli ilişki ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, davranışsal öntest ile sontest arasında olumlu yüksek kuvvetli ilişki bulunmuştur. Bu bulgu, yapılandırılmış manevi bakım programının yasin alt boyutları üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, Özçelik’in⁵⁹ şehit ailelerine yönelik uyguladığı araştırma ile de uyumludur. Söz konusu araştırmada, Duygusal Zekâ Becerileri Eğitimi Programı’nın, şehit ailelerinin depresyon ve anksiyete düzeylerinin düşmesinde olumlu yönde etkili olduğu ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, tema odaklı grup toplantılarının şehit anneleri ve yakınlarının manevi, bilişsel, duygusal, fiziksel ve davranışsal ihtiyaçlarına olumlu etkisinin olduğu söylenebilir.

Katılımcıların yaslarının devam ettiği ve yasin farklı aşamalarını yaşadıkları, uygulama sürecindeki şu ifadelerinden anlaşılmıştır. “Oğlumun, ‘Anne ben geldim’ diye kapıdan gireceği günü bekledim” (inkâr) (K1, Yaş 68). “Üç Sene dolacak hala gelecek zannediyorum” (inkâr) (K4, Yaş 68). “Oğlum 2015’de şehit oldu. Doğuma inanıyorsam, ölüme de inandım (kabullenme). Oğlum gelecek diye tam altı ay bekledim. ‘Acaba oğlum özel göreve verdiler de bu sebeple mi bana şehit olduğunu söylediler’ diye çok düşündüm” (İnkâr)(K6, Yaş 50). K6, ilerleyen süreçte ise “Allah’a

⁵⁹ Özçelik, Duygusal Zekâ Becerileri Eğitimi Programının Şehit Ailelerinin Depresyon ve Anksiyete Düzeylerine Etkisi, 64-71.

yalvarıyordum. Allah'ım ne olur oğlum görevde olsun. Yaşadığını bileyim. Hep dua ettim. Tek yaşasın isterse kolu bacağı olmasın. Yanımda olsun diye dua ettim. Çelişkiler çok yaşadım" (inkâr ve pazarlık yapma) (K6, Yaş 50). "Kendi kendime diyorum ki: 'Birine bir hata mı yaptım? Bir kötülük mü yaptım? Bunu niye Rabbim bana bunu verdi? Bu oturumlardan sonra böyle şeyler düşünmemeye karar verdim" (Cezalandırıcı Tanrı Algısı ve Suçluluk) (K1, Yaş, 68).

Burada, katılımcıların yas sürecine verdikleri anlamın ve tepkinin farklı olduğu görülmektedir. Yukarıdaki söylemlerden katılımcıların inkâr, suçluluk, pazarlık, kabullenme gibi yasın aşamalarını yaşadıkları görülmektedir. Katılımcılar bu paylaşımlardan sonra, benzer paylaşım yaşadıklarını fark ettiklerini ifade etmişlerdir. Hissettikleri bu duygu ve düşünceleri yaşamanın bir süreç olduğunu daha önce kimsenin söylemediğini belirtmişlerdir. Katılımcıların yukarıda ifade ettiği paylaşımlar, Kübler-Ross'un ortaya koyduğu ölüme ilişkin tutumlar⁶⁰ ve Parkes'in⁶¹ yas süreci ile benzer niteliktedir.

Araştırmadaki katılımcıların yakınlarının şehit olma yılları ve yas düzeyleri de incelenmiştir. 1997 yılında şehidi olan annenin uygulama öncesi ve sonrası Yas ölçeğinde önemli bir değişim olmamıştır (bk. Tablo 7, 8, 9 ve 10). 2008, 2015, 2016 ve 2017 yıllarında şehidi olan annelerin uygulama öncesi ve sonrasında Yas ölçeğine göre yaslarında zayıf olumlu değişim olmuştur ($p_{2008}=0,101$; $p_{2015}=0,136$; $p_{2016}=0,234$ ve $p_{2017}=0,143 >0,05$). Aynı zamanda 2008-2018 yılları arasında (son 10 yılda) şehidi olan annelerin Yas ölçeğine verdiği cevaplar göre benzerlik göstermektedir ($p=0,136 >0,05$). Bu bağlamda, şehit annelerinin Yas düzeylerinde, yakınlarının şehit oldukları yılların üzerinden zaman geçse de çok önemli bir değişim olmadığı, zayıf bir değişim olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ise değişimin olup olmadığının katılımcı şehit annelerinin yakınlarından sadece 1 kişi 20 yıllık şehitken diğerlerinin son 10 yılda şehidi olan annelerin çoğunlukta olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Araştırma sonuçlarının literatürde şehit ve gazi aileleri ile farklı disiplinlerde uygulama çalışması yapılan araştırmalar⁶² ile uyumlu olduğu

⁶⁰Kübler-Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, 21-119.

⁶¹Bob Wright, *Loss and Grief*, 10-11.

⁶²Özçelik, *Duygusal Zekâ Becerileri Eğitimi Programının Şehit Ailelerinin Depresyon ve Anksiyete Düzeylerine Etkisi*, 64-71; Sarı, *Şehit Ailelerinin Yas, Duygulanım Şiddeti Sosyal Bozulma ve Ptsb Düzeyleri ile Sosyo- Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Tarsus Örneği*, 44-52; Nurdoğan, *Şehit Yakınları ve Gazilere Sağlanan Desteklerin Sosyal Dışlanma Algısı ve Yaşam Kalitesinin İncelenmesi*, 120-163.

ifade edilebilir. Örneğin, Sarı'nın çalışmasında⁶³ şehit ailelerinden özellikle kadınların yas düzeylerinin yüksek olduğu bulgulanmıştır. Bu bulgu, şehit annelerinin yas toplam ve yasin alt boyutlarındaki (fiziksel, duygusal, düşünsel ve davranışsal) puanların yüksek çıkması ile benzerlik göstermektedir.

Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatı ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'na dair tartışmaya gelince, öncelikle ilk oturumda şehit anneleri ile tanışılarak araştırmanın amacı hakkında bilgi verilmiştir. Araştırmanın gönüllülük esasına dayandığı ifade edilmiştir. Ön test için ölçekler dağıtılmıştır. Katılımcıların Yas ölçeğini gözyaşları içinde doldurdıkları görülmüştür. Şehit anneleri, ölçeği doldurduktan sonra, ölçek maddelerindeki soruların onlara duygusal bir ortam yaşattığını ifade etmişlerdir. Birinci oturumdan itibaren her oturum başlangıcında şehitlerimiz için aşr-ı şerif okunmuştur. Oturum sonlarında katılımcılar ve yakınları için dualar edilmiştir. Katılımcıların Kur'an-ı Kerim dinlerken ve dua ederken rahatladıkları gözlemlenmiştir. Sadece ikinci oturumda 10 ilahiden oluşan Türk Tasavvuf Müziği dinletisi yapılmıştır. Katılımcılar, ilahilere eşlik ettiği, bazı katılımcıların ilahiler söylenirken gözyaşlarına hâkim olamadığı gözlemlenmiştir. Oturumun sonunda katılımcıların yüzlerinde tebessüm olduğu görülmüştür. Katılımcılar, "Türk Tasavvuf müziğinin, kendilerine iyi geldiğini ve iç dünyalarında huzur bulmalarını sağladığını" ifade etmişlerdir. Bir şehit annesi (K2, yaş 47), oğlunun en çok söylediği ilahi "Sordum Sarı Çiçeğe" ilahisi olduğunu ifade ederek; bu ilahinin de söylenmesini istemiştir. Bu oturumda söylenen ilahiler ile şehit annelerinin, şehit olan evlatları ile manevi bir bağ kurduğu ve bu oturumdan duyuşsal olarak etkilendikleri gözlemlenmiştir. Katılımcıların Türk Tasavvuf müziği oturumundan sonra "tasavvuf müziğinin kendilerine iyi geldiğini ve rahatlamış olduğunu hissettiklerini" ifade etmelerinin Sezer⁶⁴ ve Kaya'nın⁶⁵ müzikterapi çalışması ile uyumlu olduğu söylenebilir.

Katılımcılar her oturumda Kırıkkale'ye özgü kitre bebek yapımı, bebek kıyafetlerinin dikilmesi/örülmesi, kompozisyonlardaki minyatürlerin yapımını içeren el sanatı uygulaması yapmıştır. Proje kapsamında 20 kompozisyon çıkmış olup, bu kompozisyonlardan sadece 3 tanesinin (bk.

⁶³ Ethem Sarı, Şehit Ailelerinin Yas, Duygulanım Şiddeti Sosyal Bozulma ve Ptsb Düzeyleri ile Sosyo- Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Tarsus Örneği, 44-52.

⁶⁴ Sezer, "The Psychological Impact of Ney Music", 423-427.

⁶⁵ Kaya, "Üniversite Öğrencilerinde Dinî İçerikli Müzik Terapinin Kaygı, Duygu Durumu ve Algılanan Stres Üzerindeki Etkisi", 52-72.

Ekler;Şekil1-3) bu çalışma kapsamında fotoğrafı sunulmuştur. Katılımcıların el sanatı uygulaması yaparken aynı zamanda grup ortamındaki davranışları da gözlemlenmiştir. Başlangıçta, oldukça çekimser davranan katılımcıların, zaman içinde daha dışa dönük davranışlarda bulunduğu görülmüştür. İlk oturumlarda, kimi kursiyerlerin gerekmedikçe konuşmadıkları ve sessiz oldukları gözlemlenmiştir. Ancak oturumlar ilerledikçe, bu katılımcıların da söz hakkı alarak kendilerini daha çok ifade ettikleri söylenebilir. Bununla birlikte; ilk oturumlarda, katılımcıların çoğunlukla şehidin vefat haberinin alındığı gün neler yaşandığı konusunda konuştukları gözlemlenmiştir. Son oturumlara doğru ise katılımcıların, şehit haberlerinin yanında; güncel konulara da yer verdikleri görülmüştür. Yine uygulama öncesinde katılımcıların yüzlerinde çoğunlukla hüznün ifadesi yer alırken; uygulama sonuna doğru, yüzlerinde daha çok tebessüm ifadesi olduğu ve bu olumlu ifadeyi yaptıkları ürünlere de yansıttıkları gözlemlenmiştir. Özellikle, kitre bebeklerinin yüz ifadeleri başlangıçta donuk ve hüzünlü iken; uygulama boyunca kazandıkları farkındalıklar ile ilerleyen oturumlarda, gülümseyen bebek yüzü ifadeleri yaptıkları görülmüştür.

El sanatı yapmanın katılımcıları rahatlattığı ise şöyle ifade edilmiştir: *“Bir yandan ‘La ilahe illallah’ bir yandan ‘La havle ve la kuvvete illa billah’ diyorum. Bir yandan da elimdeki işi yapıyorum. Kendimi çok rahatlamış hissediyorum”* (K3, yaş 57). *“El işi yapınca aklıma başka bir şeyler gelmiyor. Aynı zamanda birlikte bir şeyler yapmak, oturumlarda dertleşmek bizi çok rahatlatıyor”* (K1, 68). *“Küçük şeylerden mutlu olurum. Küçük bir söz bile mutlu eder. Arkadaş ortamı bizi mutlu eder. Burada arkadaşlarımla paylaşımlarda bulunmak bana çok şey kattı”* (K5, yaş 51). *“Bana çok iyi geldi. İlk başta el işi yapmak istedim. Bebek yapılacağı için. Değişiklik olsun diye geldim. Eve kapanmıştım. Kimse ile görüşmek istemiyordum”* (K7, 50). *“Evde oğlumun eşyalarını bir dolaba koydum. Yalnız kalınca oğlumun dolabını açıp ağlıyorum. Dışarı çıkınca daha rahat hissediyorum. Buraya gelince oğlumun şehit olmasından sonra, ilk kez örgü örmeye ve dikme dikmeye başladım”* (K2, Yaş 47).

Katılımcıların el sanatı hakkındaki bireysel, sosyal kazanımları ile manevi, bilişsel, duyuşsal kazanımlarının Artut’un⁶⁶, belirttiği sanat eğitiminin faydaları ile benzer özellikler taşıdığı söylenebilir. Yapılandırılmış programda seçilen temaların konusunun, yaşamış oldukları yası tanımlamada ve anlamlandırmada faydalı olduğu ifade edilebilir.

⁶⁶Artut, *Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri*, 121.

Katılımcılar, bu yapılandırılmış çalışmanın kendilerini rahatlattığını, grup ortamındaki arkadaşları ve aileleri ile daha iyi iletişim kurduklarını ve iyi hissettiklerini şöyle belirtmişlerdir: *“Bir araya gelmeyince birbirimizi arıyoruz. Şehit anneleri ile beraber olmaktan zevk alıyoruz. Birbirimizin acısını anlayabiliyoruz. Diğer insanlar bizim acımızı anlamıyorlar”*(K7, Yaş 50). *“Oturumdan sonra eve gidince oğlum: ‘Anne bugün çok iyi görünüyorsun ne oldu’ dedi? Ney sesi huzur verdi. Programda konuştuğumuz çok iyi oldu. Sizin söyledikleriniz buradaki konuşmalarınız bizi çok etkiledi. Diğer insanların konuşmaları, iç dünyamızı sıkıyor. Buradaki konuşmalarımız içimizi rahatlatıyor”* (K5, yaş 51). *“Oğlum şehit olduktan sonra hayat görüşüm değişti. Etrafımdan manevi destek bekledim bu şehitlik sürecinde. Daha dayanıklı oldum, içime bir güç geldi. Beni annem, babam, eşim anlamadı. Eşimle aynı acıyı yaşadık ama o bile anlamadı. Bu grup toplantısında kendimi anlaşılabilir hissediyorum”* (K6, Yaş 50). *“Eşim bile bizi anlamıyor. Bu şekilde bir araya gelmek bize çok iyi geldi. Birbirimizi en iyi biz anlıyoruz”* (K2, Yaş 47). *“Sakinleştim bu programa katılınca. Önceden evden çıkmak istemiyordum. Buraya gelirken yürümek de iyi geldi”* (K4, Yaş 68). Şehit annelerinin yas sürecinde yaşadıkları deneyimler ve bu sürece yükledikleri anlamlar Berksun⁶⁷, Parkes⁶⁸, Dahdah, Rego ve arkadaşlarının⁶⁹ çalışmaları ile örtüştüğü görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Diğer dini inançlarda da yer alan şehitlik, İslam dinine göre, Allah için canını feda edenlerin ulaştığı manevi bir makamdır. Şehitlik salt bir ölümden ibaret değil; şehit olan kişi, ailesi ve geride kalanlar için manevi bir anlam da içermektedir. Bu çalışmada, Türk Tasavvuf Musikisi ve El İşi Sanatı ile yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması'nın Tanrı Algısı ve Yas üzerindeki etkisi incelenmiştir. 6 oturumlu, ön test son test uygulamalı deneysel bir araştırma deseni yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, sevgi yönelimli Tanrı Algısı ve Yas'ın, düşünsel (bilişsel) alt boyutunda anlamlı bir değişim görülmüştür. Uygulama öncesi ve sonrası toplam Tanrı Algısında yükselme gerçekleşirken, korku yönelimli Tanrı Algısı'nda da düşme görülmüştür. Fakat anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Yas ölçeğinde, uygulama öncesi ve sonrasında hem toplam Yas puanı hem de yasin fiziksel, duygusal,

⁶⁷ Berksun, “Psikososyal Ve Medikal Yönleriyle Kayıp, Yas, Ölüm”, 68.

⁶⁸ Wright, Loss and Grief, 14-15.

⁶⁹ Daniel Ferreira Dahdah - Francisca Rego – Regina Helena Vitale Torkomian Joaquim – Tatiana Barbieri Bombarda - Rui Nunes “Daily Life and Maternal Mourning: A Pilot Study”, Death Studies, 292-295.

davranışsal boyutlarında, anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Ayrıca yapılandırılmış manevi bakım uygulamasının da Yas ve Tanrı Algısı alt boyutlarında etkili olduğu söylenebilir.

Şehit yakınları için manevi bakım uygulamaları din psikolojisi bilimi açısından yeni bir alandır. Bu çalışmanın daha geniş çaplı şehit yakınları için yapılacak manevi bakım araştırmalarına ve farklı disiplinler ile bütünleştirilmiş ve yapılandırılmış çalışmalara örnek olması beklenmektedir.

Bu araştırma sonucunda şu öneriler geliştirilmiştir:

- Sanat ve müzikle yapılandırılmış manevi bakım çalışmaları kontrol gruplu ve tekrar test ölçümlü olarak şehit anneleri ya da yakınlarına uygulanabilir.
- Şehit annelerinin ilköğretim mezunu olması ve yaşlı olması araştırmanın sınırlılığı olarak sunulabilir. Şehit anneleri için okuma, yazma, bilgi teknolojilerini kullanma gibi eğitimleri de içine alacak programlar düzenlenebilir.
- Şehit yakınlarına hizmet veren kurum personeli için de manevi bakım uygulamaları yapılabilir.
- Manevi bakım uygulamalarında, şehitlik ve maneviyat kavramları ile yaşanan durumların anlamlandırılması önemli görülmektedir.
- Şehit anneleri ya da yakınları ile yapılacak manevi bakım çalışmalarında, şehit yakınının şehitliği kabullendiği ve yaşamını yeniden anlamlandırmasına yönelik yasın son bulduğu ve iletişim devam ettiği “süregiden bağlar” yaklaşımının benimsenmesi önerilebilir.
- Şehit eş, anne, baba, kardeş, çocuklarına yönelik manevi psiko-sosyal kazanımlar sağlayan modüller geliştirilebilir.
- Manevi bakım uygulamalarında, tema odaklı grup oturumlarının sayısının daha fazla olması sağlanabilir.
- Şehit annelerine yönelik el sanatı çalışmalarında, farklı kompozisyonlar çalışılabilir.
- Türk Tasavvuf Müziği’nde şehitlik temalı ilahiler kullanılabilir. Birden fazla tasavvuf müziği oturumu planlanabilir.

Kaynakça

- Ademhan Tunaç, Çiğdem. *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Şehit Eşlerinin Yaşam Deneyimleri*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018.
- Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. “Tarihçe”. Erişim Tarihi: 7 Kasım 2018. <https://sehityakinlari.aile.gov.tr/tarihce>.
- Artut, Kazım. *Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayınları, 2009.

- Aydın Güler, Özlem. *Yaşamı Sürdürmede Dini İnancın Rolü*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Atar, Fahrettin. "Şehîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 428-431. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Başaran Tanrıöver, Gülşah. "Müzikle Tedavi Yöntemleri". *e-Journal of New World Sciences Academy* 5/3 (July 2010): 150-157.
- Balcı Çelik, Seher. "Yas Ölçeği: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması". *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 3/25 (2006): 105-114.
- Belen, Fatıma Zeynep. "Olağanüstü Hâllerde Vaaz". *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu(17-18 Aralık 2011)*.1: 465-484, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Belen, Fatıma Zeynep. *Manevi Danışmanlıkta Bibliyoterapi Tekniği ve Uygulanması*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Belen, Fatıma Zeynep "Manevi Danışmanlıkta Bibliyoterapi Uygulama Örneği: Bibliyoterapinin Algılanan Stres ve Dini Başa Çıkma Üzerindeki Etkisi". *Toplum Bilimleri Dergisi* 10/19 (Ocak-Haziran 2016): 9-42.
- Berksun, Erkan Oğuz. "Psikososyal Ve Medikal Yönleriyle Kayıp, Yas, Ölüm". *Kriz Dergisi* 3 / 1 (Mart 1995): 68-69.
- Bildik, Tezan. "Ölüm, Kayıp, Yas ve Patolojik Yas". *Ege Tıp Dergisi* 52 / 4 (Aralık 2013): 223-229.
- Bilgin, Nuran. *Folklorik Yapma Bebekçilik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, 1990.
- Çelik, Seda- Sayıl Işık. "Patolojik Yas Kavramı Yeni Bir Yaklaşım: Travmatik Yas". *Kriz Dergisi* 11 / 2 (Haziran 2003): 29-34.
- Dahdah, Daniel Ferreira – Rego, Francisca – Joaquim, Regina Helena VitaleTorkomian - Bombarda, TatianaBarbieri- Nunes, Rui. "Daily Life andMaternalMourning: A Pilot Study". *DeathStudies*. 43/5 (July 2018):292-300. <https://doi.org/10.1080/07481187.2018.1458762>
- Diyanet İşleri Başkanlığı."Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü". Erişim Tarihi: 01 Ocak 2019.<http://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/DHGM.aspx>.
- Duran, Songül – Ünsal, Gül. "Çankırı ilindeki Şehit Aileleri ve Malul Gazilerin Psikolojik Dayanıklılık ve Depresif Durumlarının Belirlenmesi". *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 5/2(Nisan 2014): 158-163.
- Erer, Sezer - Atıcı, Elif. "Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler". *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 36 / 1 (Mart 2010): 29-32.
- Freud, Sigmund. *Yas ve Melankoli*. Trc. Aslı Emirsoy. İstanbul: Telos Yayınevi, 2014.
- Gedik, Esra. "Türkiye’de Şehit Annelerinin Savaş ve Çözüm Algıları". *Fe Dergi* 1/2(2009): 29-43.<http://cins.ankara.edu.tr/sehit.html>.
- Gençel, Özge. "Müzikle Tedavi". *Kastamonu Eğitim Dergisi* 14/2 (Ekim 2006): 697-706.

- Güler, Özlem. "Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLVIII/1(2007)*: 123-133.
- Güler, Özlem. Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı Ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem). Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Gürkan, Salime Leyla. "Şehîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 431-433. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Hürriyet. "Kırıkkale Haberleri: Şehit Uzman Çavuş Mehmet Türken'i ikizleri uğurladı". Erişim: 08 Ocak 2019. www.hurriyet.com.tr/sehit-uzman-cavus-mehmet-turkeni-ikizleri-ugur-40845104.
- Kalender, Ruhi. "Ruh Hastalıkları Tedavisinde Musiki". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 / 1 (Nisan 1990): 271-281.
- Kara, Elif. "Yas Süreci ve Dini Danışmanlık". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / (Nisan 2016): 251-270. <http://dx.doi.org/10.21054/deuifd.284624>.
- Kaya, Ayşe. "Üniversite Öğrencilerinde Dinî İçerikli Müzik Terapinin Kaygı, Duygu Durumu ve Algılanan Stres Üzerindeki Etkisi". *Uluslararası Din & Felsefe Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Haziran 2018): 52-72.
- Kırıkkaleli Şehitler, Kırıkkale: Kale Medya Grup, 2018.
- Kırıkkale Valiliği. "Şehit J. Uzm. Çvş Yahya Şen Son Yolculuğuna Uğurlandı". Erişim: 08 Ocak 2019. <http://www.kirikkale.gov.tr/sehit-juzmcvs-yahya-sen-son-yolculuguna-ugurlandi>.
- Kış, Betül. *Müslümanlarda Bağlanma ve Tanrı Algısı*. Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi, 2018.
- Kübler-Ross, Elisabeth. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*. Trc. Ekin Uşşaklı. Ankara: A.P.R.I.L. Yayıncılık, 2010.
- Malkinson, Ruth. *Bilişsel Yas Terapisi Bir Yakını Yitirdikten Sonra Yaşamın Anlamını Yeniden Yapılandırma*. Trc. Semra Kunt Akbaş. Ankara: HYB Basım Yayın, 2009.
- Milliyet. "Şehit Emre Güngör Son Yolcuğuna Uğurlandı". Erişim: 08 Ocak 2019. <http://www.milliyet.com.tr/sehit-emre-gungor-son-yolcuguna-ugurlandi-kirikkale-yerelhaber-3084946/>.
- Miraglia, Dorothy A. "Introduction To The Creative Therapies In Dealing With Grief And Loss Issues". *Using The Creative Therapies To Cope With Grief And Loss*. Ed. Stephanie L. Brooke - Dorothy A. Miraglia, 5-24. Illinois USA: Charles C Thomas Publisher, 2015.
- Nurdoğan, Ali Kemal. *Şehit Yakınları ve Gazilere Sağlanan Desteklerin Sosyal Dışlanma Algısı ve Yaşam Kalitesinin İncelenmesi*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2018.
- Özçelik, Muhittin. *Duygusal Zekâ Becerileri Eğitimi Programının Şehit Ailelerinin Depresyon ve Anksiyete Düzeylerine Etkisi*. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2007.
- Özdamar, Kazım. *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi*. Eskişehir: Kaan Kitabevi, 2004.

- Özdoğan, Öznur. *İsimsiz Hayatlar Manevi ve Psikolojik Yaklaşımla Arınma ve Öze Dönüş*. Ankara: Özdenöze Yayınları, 2010a.
- Özdoğan, Öznur. *Aşkın Yanımız Maneviyat*. Ankara: Özdenöze Yayınları, 2010b.
- Öztürk, Levent -Özbek, Hanefi. "Özbek Küllerinden Doğan Bir Tıbbi Uygulama: Müzik Terapi". *Sağlık Hizmetleri ve Eğitimi Dergisi* 2/1 (Mart 2018): 1-8. <http://dx.doi.org/10.26567/JOHSE.2018142106>.
- Sakin, Neval."Türkiye’de Geleneksel Kıyafetlerin Yaşatılmasında "Folklorik Yapma Bebekler". *TurkishStudies International PeriodicalfortheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic* 11/18 (Fall 2016): 177-202. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9814>.
- Sarı, Ethem. *Şehit Ailelerinin Yas, Duygulanım Şiddeti Sosyal Bozulma Ve Ptsb Düzeyleri ile Sosyo- Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Tarsus Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Çaç Üniversitesi, 2018.
- Sencer, Muzaffer. *Toplumbilimlerinde Yöntem*. İstanbul: Beta Basım, 1989.
- Sezer, Fahri. "ThePsychologicalImpact of Ney Music". *TheArts in Psychotherapy*39/5(November 2012): 423-427. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2012.07.003>.
- Şehit Aileleri Federasyonu. "Hakkımızda". Erişim Tarihi: 21 Aralık 2018. www.sehitler.org.tr/hakkimizda.html.
- Wright, Bob. *Loss and Grief*. London: M&K Publishing, 2007.
- Yılmaz, Sema. "Çocuklarda Ölüm Kaygısı'nın Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Bilimname*2013/2(Ağustos 2014): 169-189.
- Yılmaz, Sema. "8-13 Yaş Çocuklarının Bilişsel Gelişiminde Ölüm Kavramı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 / 1 (Haziran 2012): 9-42.

EKLER

Şekil 1. Asker Uğurlama

Şekil 2. Köy odası

Şekil 3. Köy Mutfağı

